

DE DROOM DER VERLICHTING

Van Anthony Gottlieb verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

De droom der rede

MELD JE AAN VOOR ONZE NIEUWSBRIEF

Zo blijf je op de hoogte van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* en ontvang je leuke extra's, zoals prijsvragen, exclusieve aanbiedingen en leesfragmenten. Ook word je geïnformeerd over onze lezingen, signeersessies en over andere interessante bijeenkomsten die wij geregeld organiseren.

Aanmelden kan via www.amboanthos.nl/nieuwsbrief

Anthony Gottlieb

DE DROOM DER VERLICHTING

De opkomst van de moderne filosofie

Vertaald uit het Engels door
Ruud van de Plassche

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 3115 2

© 2016 Anthony Gottlieb

© 2016 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Ruud van de Plassche

Oorspronkelijke titel *The Dream of Enlightenment: The Rise of Modern Philosophy*

Oorspronkelijke uitgever Liveright/W.W. Norton

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © By permission of the Voltaire Foundation,

University of Oxford

Foto auteur © Syrie Moskowitz

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor mijn vader en ter nagedachtenis
aan mijn moeder

Inhoud

Inleiding: <i>Het koninkrijk der duisternis</i>	9
<i>Chronologisch overzicht</i>	13
1 Opnieuw beginnen: <i>Descartes</i>	17
2 Het monster van Malmesbury: <i>Hobbes</i>	55
3 De luwten van de toekomst: <i>Spinoza</i>	108
4 Filosofie voor de Britten: <i>Locke</i>	138
5 Een tussenspel over een komeet: <i>Bayle</i>	185
6 Het beste van alle mogelijke compromissen: <i>Leibniz</i>	193
7 Verhandeling over de dierlijke natuur: <i>Hume</i>	228
8 Wat heeft de Verlichting eigenlijk voor ons gedaan? <i>Voltaire, Rousseau en de philosophes</i>	268
Noten	283
Meer lezen	310
Dankwoord	311
Register	313

Inleiding

Het koninkrijk der duisternis

De westerse filosofie is nu tweeënhalfduizend jaar oud, maar is grotendeels ontstaan in twee korte, heftige erupties die elk zo'n honderdvijftig jaar duurden. De eerste vond plaats in het Athene van Socrates, Plato en Aristoteles, van het midden van de vijfde eeuw tot het eind van de vierde eeuw v.Chr. De tweede voltrok zich in Noord-Europa, in het kielzog van de Europese godsdienstoorlogen en de opkomst van de galileïsche natuurwetenschap. Deze hernieuwde opbloei duurde van omstreeks 1630 tot de vooravond van de Franse Revolutie aan het eind van de achttiende eeuw. In die betrekkelijk korte periode drukten Descartes, Hobbes, Spinoza, Locke, Leibniz, Hume, Rousseau en Voltaire – dat wil zeggen het merendeel van de bekendste moderne filosofen – hun stempel op de wereld. Al deze mannen waren amateurs: geen van hen was vast verbonden aan een universiteit. Ze stonden stil bij de implicaties van de nieuwe natuurwetenschap en de religieuze beroeringen, wat hen ertoe bracht veel traditionele leerstellingen en zienswijzen te verwerpen. Wat betekent de wetenschappelijke vooruitgang voor ons begrip van onszelf en voor onze denkbeelden over God? Hoe moet een overheid omgaan met religieuze diversiteit? Wat zijn eigenlijk de taken van een overheid? Zulke vragen houden ons nog steeds bezig, wat de reden is dat we ons heden ten dage nog steeds beroepen op en argumenteren met Descartes, Hobbes en de anderen.

Juist doordat ze ons nog steeds iets te zeggen hebben kunnen we deze filosofen gemakkelijk verkeerd begrijpen. We zijn al te snel geneigd te

denken dat zij onze taal spreken en deel uitmaken van onze wereld. Als we hun ideeën recht willen doen, moeten we echter pas op de plaats maken en in hun schoenen gaan staan. Dat probeert dit boek te doen.

De kiem voor de achttiende-eeuwse Verlichting werd gelegd in de zeventiende eeuw, toen bij sommigen de opvatting postvatte dat de geschiedenis op zijn kop stond. Niet Plato en Aristoteles waren de bewonderenswaardige klassieken die vereerd moesten worden: wij waren het zelf. Francis Bacon (1561-1626) was klaarblijkelijk de eerste die deze gedachte naar voren bracht. Maar van de velen die Bacon nazegden, wist Blaise Pascal (1623-1662) het waarschijnlijk het best te verwoorden, in zijn geschriften over het vacuüm (dat helemaal niet door de natuur verafschuwd werd, zo was in recente experimenten gebleken, ondanks wat de ouden daarover hadden gezegd):

Degenen die wij de ouden noemen, waren in werkelijkheid in alles beginners en vertegenwoordigden welbeschouwd de prille jeugd van de mensheid. Omdat wij hun kennis hebben aangevuld met de ervaring van de eeuwen die na hen zijn gekomen, behoren wij die oudheid welke we in anderen vereren in onszelf te zoeken.¹

Pascal wees er ook op dat als de oude Grieken hetzelfde overdreven ontzag voor hun voorgangers hadden gehad als latere tijdperken voor de Grieken hadden gekoesterd, zij nooit tot die prestaties hadden kunnen komen waarvoor ze nu bewonderd worden.

Bacon propageerde met succes het nieuwe idee dat alle oude ideeën verdacht waren. Hij maande ons in de buitenwereld op zoek naar de feiten te gaan in plaats van onze tijd te verdoen in stoffige folianten. Dat zal ons in staat stellen de natuur haar geheimen te ontfutselen, die we vervolgens kunnen benutten om de wereld tot een beter oord voor de mensheid te maken. Door zijn pleidooi voor nauwgezette en systematische observatie zou Bacon uitgroeien tot boegbeeld van de Royal Society of London for the Improving of Natural Knowledge, een van de eerste academies van wetenschappelijke natuurvorschers in Europa, die in 1660 werd opgericht. Zo'n honderd jaar later werd hij tot held van de nieuwe dageraad der mensheid uitgeroepen door de *Encyclopédie* van de Franse Verlichting, al moesten deze Franse bewonderaars toegeven dat Bacons eigen wetenschappelijke ideeën een dwaalspoor waren gebleken. De wetenschappelijke ontwikkelingen uit zijn tijd die wij nu als de grootste

doorbraken beschouwen, werden door Bacon over het hoofd gezien, verkeerd begrepen of onbeduidend gevonden. Hij verwierp de verklaring van magnetisme waarmee zijn kennis William Gilbert kwam; hij had weinig op met Galilei of Kepler wegens al hun vermoeiende wiskunde; en hij had een lage dunk van Copernicus, wiens astronomie ‘naar mijn stellige overtuiging de plank compleet misslaat.’² Maar toch, Bacon had zich ten doel gesteld ‘de klok te luiden om andere denkers bij elkaar te roepen’,³ zoals hij zelf zei, en dat is hem beslist gelukt. In wat een nieuw tijdperk bleek, vond zijn hekeling van de ‘ontaarde kennis’ uit vervlogen eeuwen weerklink bij een aantal van de knappere koppen:

de scholastici [...] hadden een scherp en krachtig intellect, een overmaat aan vrije tijd en weinig variatie in hun lectuur. Dat intellect echter, opgesloten in de cellen van enkele auteurs (met vooral Aristoteles als hun dictator), zoals zijzelf waren opgesloten in de cellen van kloosters en academies, en vrijwel gespeend van kennis over de natuur of de geschiedenis, weefde uit een minimale hoeveelheid materie en eindeloze bewerkingen door het intellect de verwrongen webben van geleerdheid die hun boeken aan ons hebben overgeleverd: spinnenwebben van geleerdheid, bewonderenswaardig door de fijnheid van hun draad en ontwerp, maar zonder enige inhoud of bruikbaarheid.⁴

Voor Thomas Hobbes (1588-1679), die korte tijd Bacons assistent was, behoorde de middeleeuwse stijl van filosoferen, die op de universiteiten nog maar al te veel invloed had, tot het ‘koninkrijk der duisternis’.⁵ Ook bijgeloof en intolerantie heersten in dit metaforische koninkrijk. Het was nu zaak een uitweg daaruit te vinden.

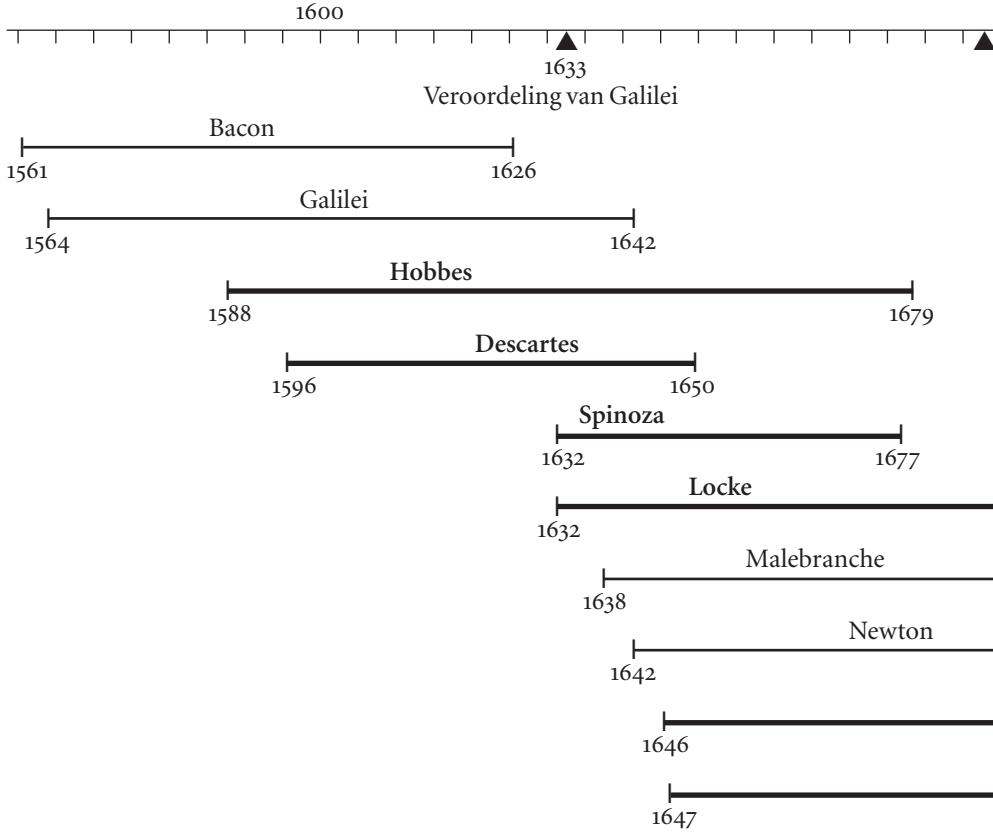
Hoe het zover kwam dat sommige mensen in de zeventiende eeuw het klassieke gedachtegoed aan een kritische blik begonnen te onderwerpen, en vervolgens ook het gezag van de kerk en de middeleeuwse wetenschap en filosofie, wordt besproken in *De droom der rede: een geschiedenis van de filosofie van de Grieken tot de Renaissance*, waarop dit boek een vervolg is. Een nog te verschijnen deel zal het verhaal van de filosofie verder vertellen vanaf Kant, wiens invloedrijkste werk uitkwam in 1781,

twee jaar na het overlijden van Voltaire en Rousseau. Bij hem ving een nieuwe fase aan.

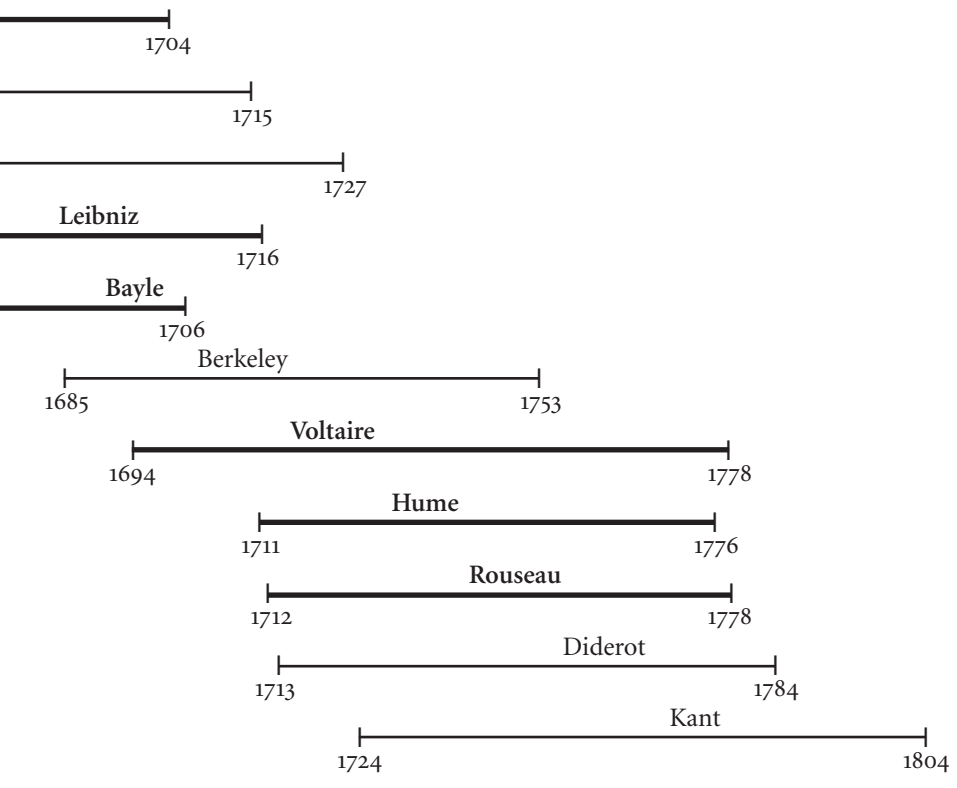
Alle geschiedenissen van de filosofie zijn een selectie: aan het eind van dit boek staat een aantal werken vermeld waarin meer te lezen is over de zeventiende en achttiende eeuw.

Chronologisch overzicht

Een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse denkers

———— Hoofdonderwerp van een hoofdstuk

Opnieuw beginnen

Descartes

Descartes (1596-1650) was een uitzonderlijk weetgierig man, maar zijn roem berust meer op wat hij voorwendde te betwijfelen dan op wat hij daadwerkelijk wist. Hoe kan ik zeker weten dat ik niet droom? vroeg hij zich af. Hoe kan ik er zeker van zijn dat een boze demon mij niet voortdurend misleidt? In de geest van Francis Bacons lijfspreuk ‘als een man aanvangt met zekerheden, zal hij eindigen in twijfel; maar als hij bereid is met twijfels aan te vangen, zal hij zekerheid bereiken’¹ nodigde Descartes zijn lezers uit hem te volgen in een koud bad van scepticisme. Zelf had hij dat als wonderbaarlijk verkwikkend ervaren:

omdat ik mij uitsluitend wilde wijden aan het zoeken van de waarheid, meende ik [...] al datgene waarin ik mij iets twijfelachtigs kon voorstellen als volstrekt onwaar te moeten verwerpen [...] Zo besloot ik, omdat onze zintuigen ons soms bedriegen, te veronderstellen dat niets is zoals het ons door de zintuigen wordt voorgespiegeld. En omdat sommigen zich vergissen bij het redeneren [...] en ik meende dat ook ik mij kon vergissen, verwierp ik – als onwaar – alle redeneringen die ik daarvóór als geldige bewijzen had beschouwd. En ten slotte, overwegende dat alle gedachten die wij hebben als wij wakker zijn, ons op dezelfde wijze ook kunnen overkomen wanneer wij slapen, zonder dat er dan één bij is die waar kan zijn, nam ik het besluit te doen alsof alles waarvan ik mij ooit bewust was geweest, niet meer waarheid bevatte dan wat ik op bedrieglijke wijze droom.

Desalniettemin vond Descartes spoedig iets wat geen bedrog kon zijn, iets wat hij zelfs als hij droomde voor waar kon houden. Hij had zijn eerste zekerheid gevonden:

Maar onmiddellijk daarop besepte ik dat, terwijl ik aldus wilde menen dat alles onwaar is, het noodzakelijk was dat ik die dat dacht, iets was. En beseffend dat deze waarheid: *Ik denk, dus ik ben* zo sterk en zo zeker was dat zelfs de meest buitensporige veronderstellingen van de sceptici niet bij machte waren haar aan te tasten, meende ik dat ik haar zonder enig bezwaar kon beschouwen als het eerste uitgangspunt van de filosofie die ik zocht.²

‘Ik denk, dus ik ben’ – *ego cogito, ergo sum*,³ zoals hij het in het Latijn uitdrukte – werd de beroemdste filosofische leus, en het is een merkwaardig soort eerste beginsel. Het lijkt voldoende onbetwifelbaar, maar tevens te simpel om als het fundament voor alles te dienen. Hoeveel bruikbare informatie kan er eigenlijk uit voortvloeien? Zoals we zullen zien, volgde Descartes een nogal omslachtige route om van het kale feit van zijn eigen bestaan te komen tot een compleet nieuw kennisgeheel, die vaak verkeerd is begrepen. Toch was hij ervan overtuigd met ‘ik denk, dus ik ben’ het juiste beginpunt te hebben gevonden.

Hij was er eveneens van overtuigd de hele onderneming wel tot een goed einde te kunnen voeren, want bij één ding zette de grote twijfelaar eigenlijk nooit vraagtekens: zijn eigen importantie. Niet alleen waren de beginselen die hij uiteindelijk blootlegde ‘zo zeker en evident dat niemand die ze goed begrijpt aanleiding zal zien ze aan te vechten’,⁴ ze waren ook, meende hij, zo verreichend dat ze definitieve antwoorden op alle wetenschappelijke vragen konden verschaffen. Descartes’ grootste ambities reikten zelfs tot aan ‘een geneeskundig systeem dat berust op onomstotelijke bewijzen.’⁵ Hij heeft ooit gezegd dat het behoud van gezondheid altijd ‘het voornaamste doel van mijn studies’⁶ was en hij geloofde dat hij dicht bij de ontdekking was hoe hij het menselijk leven kon verlengen. Hij dacht kennelijk dat hij, als hem genoeg tijd op aarde was vergund plus wat ambachtslieden die apparatuur voor hem maakten, in eigen persoon het wetenschappelijke project kon voltooien:

Nochtans meen ik te mogen zeggen dat ik er niet slechts in geslaagd ben om in weinige tijd en op voor mij bevredigende wijze de belang-

rijkste problemen van de filosofie op te lossen [*voor Descartes viel daaronder ook datgene wat wij natuurwetenschap noemen*], maar dat ik tevens bepaalde wetten heb ontdekt die God aan de natuur heeft opgelegd, en waarvan hij ons een dusdanig begrip heeft gegeven dat wij na enig nadenken slechts tot de conclusie kunnen komen dat al wat er in deze wereld is of gebeurt aan deze wetten gehoorzaamt.⁷

Aristoteles drukte zich nooit zo zelfverzekerd uit. Misschien hebben de tussengelegen christelijke eeuwen bijgedragen aan een zo vergaand zelfvertrouwen. Als de waarheid in religieuze aangelegenheden immers onomstotelijk kan worden vastgesteld, dan kan de waarheid omtrent de natuur geen onoverkomelijk probleem meer zijn. Descartes' optimisme werd aangewakkerd door de nieuwe wetenschap van Galilei (1564-1642), waarmee hij goed bekend was. De 'mechanische filosofie' scheen na eeuwen van stagnatie een enorme stap vooruit; het kon niet anders of de waarheid lag nu binnen handbereik. In onze tijd heeft een vergelijkbare opwindning geheerst onder sommige natuurkundigen, die de verwachting hadden dat recente vorderingen zouden culmineren in een 'alomvattende theorie' die letterlijk alles zou verklaren.⁸ In 1980 schreef de vooraanstaande kosmoloog Stephen Hawking dat het in de komende twintig jaar heel goed zover kon komen.⁹ Deze verwachting bleek prematuur, zoals sinds het eind van de negentiende eeuw herhaaldelijk het geval is geweest met vergelijkbare uitspraken. In 1894 zei Albert Michelson, de eerste Amerikaan die een Nobelprijs in de natuurwetenschappen zou winnen, dat alle belangrijke wetten en waarheden in de fysica waren ontdekt.¹⁰ In 1928 zei Max Born, een andere Nobelprijswinnaar, dat de fysica binnen zo'n zes maanden voltooid zou zijn.¹¹ Wij weten nu dat Descartes' verwachtingen minder gerechtvaardigd waren dan die van onze moderne optimisten. Het valt hem echter niet kwalijk te nemen dat hij dat niet beseftte. Bovendien had hij een bijzondere reden om zoveel vertrouwen in zijn ideeën te hebben. Ze hadden het zuurbad van de totale twijfel ongeschonden doorstaan, en waren bovendien de eerste die aan deze onbarmhartige test onderworpen waren. Ze moesten gewoonweg wel juist zijn.

Descartes was zonder meer in de positie om met gezag over de nieuwe wetenschap te spreken, want hij was een van haar voornaamste grond-

leggers. De moderne toegepaste wiskunde is grotendeels gebaseerd op een vinding van hem, namelijk de analytische meetkunde, waarbij algebra wordt gebruikt om praktische vraagstukken aangaande ruimte en beweging op te lossen. Meer dan ieder ander in zijn tijd heeft hij laten zien hoe wiskunde vruchtbaar is in te zetten in de natuurwetenschap. Galilei en Kepler waren de pioniers in dit project, maar hun aanpak was fragmentarisch. Descartes' werk was grondiger. Hij werkte aan de bouwstenen voor een samenhangende verklaring van de natuur die even alomvattend zou zijn als die van Aristoteles, maar gebaseerd op het onaristotelische 'mechanische' beginsel dat alle fysieke verschijnselen moeten worden verklaard in termen van contact tussen bewegende lichamen en de bewegingen en vormen van hun onderdelen. In de natuurkunde en de kosmologie kwam Descartes met theorieën die een tijdlang een serieus alternatief waren voor die van Newton (1642-1727) en Newton tot sommige van zijn denkbeelden brachten, ook al bleken ze uiteindelijk op veel punten geen steek te houden. Enkele jaren na Newtons dood schreef Voltaire (1694-1778): 'Ik geloof niet dat we Descartes' filosofie in enig opzicht mogen vergelijken met die van Newton: de eerste is een schets, de tweede een meesterwerk.' Desondanks, vervolgde Voltaire, 'is de man die ons op het spoor naar de waarheid zette misschien even opmerkenwaard als degene die nadien het einde van die weg bereikte'.¹²

Descartes' wetenschappelijke werk is grotendeels achterhaald, afgezien van zijn wiskunde, wat deels de reden is dat wij hem nu beschouwen als een abstract denker en niet zozeer als een man van de wetenschap. Daardoor wordt enigszins aan het oog onttrokken dat hij zijn leven niet zozeer doorbracht met peinzen over wat hij 'de eerste filosofie' of 'metafysica' noemde – met onderwerpen als de aard van de ziel, de grenzen van de kennis en het bestaan van God – maar vooral met experimenteren, ontleden van dieren en planten, observaties doen en berekeningen maken. In weerwil van Descartes' huidige reputatie schijnt de man zelf minder geïnteresseerd te zijn geweest in metafysica dan in de toepassing van algebra op de meetkunde en wroeten in de ingewanden van koeien. Toen hij omstreeks 1630 in Amsterdam woonde, ging hij elke dag de slagerijen langs voor karkassen die hij ontleedde. Zijn verklaring van de regenboog was een mijlpaal in experimentele wetenschap, en was bijna juist. Hij ontdekte zelfstandig de brekingswet, waarover hij als eerste publiceerde. Deze wet, die buiten Frankrijk de wet van Snellius wordt ge-